

WILLIAM MONTGOMERY WATT VE İLK DEVİR İSLAM TARİHİNE TARİHSELÇİ BAKIŞ

Hasan Hüseyin ADALIOĞLU¹

William Montgomery Watt And A Historicist Interpretation of Islamic History

Summary

The views put forward by Western orientalists with regard to some aspects of early Islamic history have been taken seriously in the Islamic world and gave rise to numerous rejections by the Islamists. What made William Montgomery Watt different from the preceding orientalists is that he introduced relatively different approaches to the religious identity of the prophet and the current theories and arguments about the economic, social and political organization of Islam. The major characteristic of the theory developed by William Montgomery Watt is that he maintained his belief in Christianity and adopted a historicist approach to Islamic history while he at the same time accepted the religious identity of the prophet Muhammed (Peace be upon Him) and declared that he had seen the message of the prophet as a mere revelation from God. Indeed he has not considered the prophet only as a figure reacting under the influence of religious and external cultural factors, just to the contrary, he saw Him as a person reacting against social environment. Thus, Watt tried to analyze the social structure of Mecca of the time sociologically and physiologically and attempted to account for the political teachings of the prophet, which were fit for the social structure of his environment, from the perspective of an historicist. In spite of the fact that he is a priest, Watt today abstains from an overall decline although perhaps he does not have a genuine belief in Islam. This attitude of Watt, however, has attracted the criticism of various orientalists. With his new vision, Watt perhaps should be regarded as the pioneer of a new orientalist school or generation.

Key Words

William Montgomery Watt, History, Historicist, Orientalism.

GİRİŞ

Bu makalede ünlü oryantalist William Montgomery Watt'ın ilk devir İslam tarihine yaklaşım metodu ve tarih anlayışı ele alınacaktır.

Batılı oryantalistlerin ilk devir İslam Tarihi'nin bazı konuları üzerine serdettikleri görüşler, İslam dünyasında yankı bulmuş ve bunun sonucunda birçok reddiyeler yazılmıştır. Diğer bilimlerde olduğu gibi İslam tarih biliminde

1 Yrd.Doç.Dr. Osman Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

de Batılı araştırmacıların emeği göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir. Oryantalizmin yöntemlerinden biri olan, bilimsel tetkik ve araştırmalarda bulunma, bir anlamda Batılının sömürgeci tavrının yanı sıra, tecessüslerini de giderme yolu idi. Bu merak onları, İslam kültür ve tarihini yeni geliştirdikleri bilimsel metodlarla araştırmaya sevk etti.

Tarih alanında oryantalistler, bütün Batılı tarihçilerin araştırmalarında uyguladıklarına benzer bir şekilde, ilk ve en güvenilir belgeleri aramaya koyuldular. Hz Muhammed (sav)'in hayatı hakkında İbni İshak'ın *Sîret'i*, Vâkîdî'nin *Megâzi'si* ve İbn Saad'ın *Tabakât'ının* önemine işaret ederek bu eserleri basıya hazırlayıp yayımladılar. Yine bu alanda önemli bir başka katkı ise *Taberî Tarihü'nün* neşredilmiş olmasıdır. Bu gelişmeler, 19. yüzyıldan itibaren Batıların bu alanda geniş bir literatüre sahip olmalarının yanı sıra, sosyal bilimlerde kullandıkları değişik metod ve yöntemlere paralel olarak, Hz. Peygamberi çoğu zaman seküler bir mantıkla algılama eğilimi gösteren metodoloji ve bakış açılarını da geliştirdi.² İslam tarihi ve Hz. Muhammed (sav)'in hayatı hakkında Avrupa'da ilk kez Boulainvilliers Kontu 1730 yılında Londra'da bir kitap yayımladı. Kitabında, Hıristiyanlık pahasına Hz. Muhammed'i ve İslamiyeti övdü. Ancak Kont bu konuda fazla yeterli değildi. Dolayısıyla kendi hayal gücüne çok fazla yer verdiği için kitap ciddi bir tarih araştırması sayılmazdı.³

18. yüzyıl Avrupa'da Aydınlanma hareketinin, düşünce ve insan aklını yüceltip, dinsel dogmaları reddeden bir anlayışı doğurması ve geleneğe karşı akla büyük önem atfetmesi, diğer bilimlerde olduğu gibi Tarih biliminde de edebî eser ve metin tenkidine dayalı, objektif gerçekleri aramaya yönelik yeni bir tarih metodunun gelişmesini sağladı. 19. yüzyıl ortalarında İngiliz kontrolündeki Hindistan'da bir sömürge yöneticisi olan Sir William Muir, boş zamanlarını Hz. Muhammed'in hayatını araştırmaya harcadı. 1858-1861 yıllarında dört cilt halinde Hz. Peygamber'in biyografisini yazdı.⁴ İslam tarihi ve Peygamber'in hayatına dair araştırmalar daha sonra değişik araştırmacılar tarafından devam ettirildi. Bu oryantalistlerin çoğunluğu, Ortaçağdaki haleflerinin kendilerine bıraktığı çarpıtılmış İslam imajından daha doğru bir İslam imajı üretmeyi amaçlayan objektif hakikat ve gerçek bilgi arayışında olmuşlardır.

20. yüzyıla gelindiğinde, bu yüzyılın gelişim seyri dolayısı ile, Batı'da İslam önemli bir fenomen haline geldi. Batı insanı, İslam fenomenini kaynak

2 Özcan Hıdır, "Batıda Hz. Muhammed İmajı (W. Montgomery Watt Örneği)", *Diyanet İlmî Dergi*, Peygamberimiz Hz. Muhammed-Özel sayı- 2. Baskı, Ankara 2003, s. 297.

3 William Montgomery Watt, "The Study of Islam by Orientalists", (çev.: Talip Küçükcan), "Oryantalistlerin İslam Araştırmaları", *Review of the Faculty of Divinity*, VII, İzmir 1992, s. 412-413.

4 Sir William Muir, *The Life of Mohammad from Original Sources*, (A New and Revised Edition By T. H. Weir), B. D., M. A. R. S. Edinburgh 1923 p. i; William Montgomery Watt, *Muslims and Christians after the Gulf War Islamochristiana*, 17, 1991, p. 35-51. (çev.: Şinasi Gündüz), "Körfez Savaşı Sonrası Müslümanlar ve Hıristiyanlar", *Tezkire*, Vadi Yayınları, sayı 9-10, Nisan 1996 s. 157. (149-170)

ve kökenleri ile araştırmaya başladı. Özellikle İslam'ın kurucusu olan Hz. Muhammed (sav)'in biyografisi, yoğun talep altında, literal/lafızcı bir metoda araştırılmaya başlandı.⁵ Bu itibarla 19. yüzyılda daha çok tarihi zeminde kalarak yapılan bilimsel araştırmalara karşı, tenkitçi bir yaklaşım tarzının benimsenmesi, 20. yüzyılda, İslam tarihi ve Hz Muhammed hakkında bazı objektif ve art niyetten arınmış sayılabilecek çalışmaların beslenip gelişmesine imkan sağladı. Buna rağmen oryantalistler arasında, İslam karşıtı önyargılarını koruyanlar ve bu tutumlarının ilmi kanaatlerini etkilemesine izin verenler pek fazla olmuştur.

Bu araştırmalarda oryantalistler, değişik yönleri ile ele aldıkları İslam tarihi ve Hz. Muhammed hakkında, genel olarak iki farklı yaklaşım sergilemektedirler. Bunlardan birincisi, Peygamber'i dini kimliğinden soyutlayarak sosyal bir reformcu olarak gösteren indirgemeci bakış açısı; diğeri ise, İslam tarihini ve Hz. Peygamberi tarihi bir vakıa olarak gören fenomolojik bakış açısıdır. Bunlardan birincisi (indirgemeci bakış), Hz. Peygamber'in nübüvvetini yani vahiy aldığı inkar eden ve Kur'an'ın bir insan sözü olduğunu ifade eden bakış açısıdır.⁶ Dolayısı ile bunlar, İslam dininin kurucusu olan Hz. Muhammed'in misyonunu seküler bir temele dayandırmaktadırlar.

'Kültürel indirgemecilik' ifadesi ile de açıklanmaya çalışılan bu bakış açısına göre, Hz. Peygamber dönemin Arap yarımadası ve Mekke'sindeki sosyo-kültürel ortam çerçevesinde ele alınarak bazı sonuçlara ulaşılır. İslam tarihini ve Peygamber'in hayatını bu açıdan tetkik eden Batılı araştırmacıların ulaştıkları sonuçları şu başlıklar altında toplayabiliriz. **I.** İslam ve Kur'an'ın orjinalliğinin olmadığı ve Hz. Muhammed'in Yahudi-Hıristiyan anlayış ve telakkileri ile yoğrulmuş eski Arap şairleri gibi bir şair olduğu,⁷ **II.** Kur'an'ın, Peygamber'in telifi olduğu,⁸ **III.** Kur'an ve İslam'ın oluşmasında Peygamber'in şahsi dehasının rol oynadığı veya bu oluşumun gerçek nedenlerinin siyasi ve psikolojik nedenler olduğu,⁹ **IV.** Hz. Muhammed'in toplumdaki sosyal dengesizlikleri gidermeye çalışan bir sosyalist reformcu ve insanları sosyalizme çağıran biri olduğu,¹⁰ **V.** İslam'ın bütününde orijinal bir şey bulunmadığı, sağdan soldan derleme bir

5 Maxime Rodinson, "Bilan des Etudes Mohammediennes", *Revue Historique.Presses Universitaires de France*. 129, Paris 1963. (çev.: Abdullah Aydınlı), "Hz. Muhammed'le İlgili Araştırmaların Bilançosu", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/ 2005, s. 157-167 arası.

6 William Montgomery Watt, "Secular Historians and the Study of Muhammad", *Hamdard Islamicus*, 1/3, 1978, p.51-53; Ö. Hidir, agm., s. 299.

7 Duncan Black Macdonald, *The Religious Attitude and Life in Islam*, Darf Publisher Limited, London 1985, p. 20; Duncan Black Macdonald, *Aspect of Islam*, The Macmillan Company, New York 1911, p. 54-55; Mustafa Sinanoğlu, "Macdonald, Duncan Black" mad *DİA.*, c.27, s.297.

8 Richard Bell, *The Origins of Islam in its Christian Environment*, Edinburgh 1968, s. v-vi.; Richard Bell, R. Bell's Study of the Qur'an: A Critical Analysis", *Islamic Culture*, XXX/3 Temmuz 1956, p. 264.

9 M. Rodinson, agm., aynı yerler.

10 Necib el-Akiki, *el-Müsteşrikün*, Kahire, 1980, c. II, s. 414; M. Fayda, "Grime Hubert" mad., *DİA.*, c. 14, 1996, 163.

sistem niteliği taşıdığı ve İslam'ın tarihsel gelişimini Peygamber'in tebliğine dayalı olmakla birlikte, yaklaşık üç asır süren kolektif bir çabamın ürünü olduğu,¹¹ VI. Hz. Muhammed'in peygamberliğini Arap toplumunun içinde bulunduğu çok tanrıcılık ve sosyal eşitsizliklerin doğal bir sonucu olduğu¹² gibi indirgemeci bir tavırla birçok iddialar ve kanaatlar ortaya atılmıştır.¹³ Örneğin, İslam tarihine dair eserleri dilimize (Osmanlıca) çevrilen Hollandalı Reinhart Dozy¹⁴(1820-1883) ve İtalya'lı Leone Caetani(1869-1935) olaya subjektif yaklaşımlarından dolayı Hz. Muhammed'in vahiy alan bir peygamber olduğunu kabul etmemişler ve diğerleri gibi önyargılı tutumlarını sürdürmüşlerdir.¹⁵ Bu iddialar, başlangıçta Hz. Peygamber'in dini bir kimlikle değil, sosyal bir reformcu olarak toplumun karşısına çıktığı ve daha sonra edindiği tecrübelerle dini kimliğini oluşturduğu iddiasına götürür. Kaldı ki onlara göre, dönemin Mekke'sindeki sosyo-kültürel ortam da bu hususta Peygamber'e yardımcı olmuştur. "Kültürel indirgemeci" bakış açısıyla İslam tarih ve kültürüne yaklaşan oryantalistlerin çoğu, yukarıda belirttiğimiz gibi İslam karşıtı önyargılarından kurtulamamışlar ve bu tutumlarının, ilmî kanatlarının önüne geçmesine engel olamamışlardır.

İkinci bakış açısında, yani İslam tarihini ve Hz. Peygamberi tarihi bir vakıa olarak gören fenomolojik bakışta, araştırmacı, Hz. Muhammed'in dini kimliğini kabul eder ve müslümanların algıladığı şekilde inceler. Her ne kadar her iki bakış açısında da araştırmacının ön kabulleri, onun objektifliğini etkilemekte ise de, ikincinin daha objektif bir yaklaşım olacağı açıktır. Bu bakış açısının en önemli temsilcisi William Montgomery Watt'dır.¹⁶ Hz. Peygamber'in dini

11 Tahsin Görgün, "Goldziher, İgnaz", mad. *DİA.*, c.14, 108-111.

12 Carl Brockelmann, *Geschichte der Islamischen Völker*, Berlin 1939, terc. Neşet Çağtay, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara, 1992, s.12.

13 Maxime Rodinson, Mohammed, *Translated by Anne Carter*, London 1971, (çev.: Atilla Tokath), Hz. Muhammed, Sosyal Yayınlar 1994, s. 57-103 arası.

14 *Tarih-i İslamiyet*, "Essai Sur l'Histoire de l'Islamisme", (Mütercim: Abdullah Cevdet), İctihad Matbaası, Mısır 1908.

15 İbrahim Hatipoğlu, "Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Tarih-i İslamiyyet'ine Yöneltilen Tenkitler", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı 3, 1999, s. 200.; Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, Huzur Yayınevi, İstanbul 1987, s. 87; M. Asım Köksal, Müsteşrik Caetani'nin Yazdığı İslam Tarihindeki İsnad ve İftiralara Reddiye, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986, s.5-6.

16 Willam Montgomery Watt, 14 Mart 1909'da İskoçya-Ceres (Fife)'de doğdu. (Bkz. Martin Forward, *Ultimate Visions, Reflections on the Religions We Choose*, Oxford: Newworld Publications 1995, p. 281-283.) Babası İskoç kilisesi rahibi olan Watt, iyi bir Hristiyan olarak terbiye edilip, yetiştirildi. Daha sonra Pazar okuluna ve İncil sınıfına devam etti. On beş yaşına geldiğinde, Edinburg'da bir bilim okuluna devam etti. Edinburg Üniversitesinde eski Yunan edebiyatı üzerine bir şeref unvanı aldıktan sonra, bir eğitim bursu ile 1930 yılında Oxford'a gitti. Başta Yunan felsefesi olmak üzere eski Roma ve Yunan tarihini kapsayan temel eserleri okudu. 1933 yılında felsefe konusunda Doktora yapmak için Edinburgh Üniversitesinde çalıştı. 1937 yılında Pakistan'lı ve Müslümanlığın tartışmalı bir kolu olan Ahmediye (Gulam Ahmed, Kadıyanilik) fırkasına mensup biri ile tanıştı. Watt, Müslümanlık hakkındaki ilk bilgileri bu arkadaşından öğrendi. 1939 yılında Michaelmas'a kilise görevlisi olarak atandı ve rahip oldu. 1944 yılında Jerusalem'e gitti. Burada İslami bilimlerde araştırmalar yaptı. İki yıl sonra, tekrar Edinburg Üniversitesin'e dönerek Yunan felsefesi dersleri vermeye başladı. Watt bu sırada hocası Richard Bell'in danışmanlığı altında "İlk Devir İslam Dünyasında Özgür İrade ve Kader" isimli bir Doktora tezi hazırladı. Richard Bell'in 1947 yılında emekli olmasından sonra, 1979

kimliği, Kur'an ve İslam tarihinin oluşumu ile ilgili önceki teori ve iddialardan nispeten farklı bir görüş, onun tarafından geliştirilmiştir. Watt'ın geliştirdiği bu söylemin temel karakteristiği, Hz. Peygamber'in dini kimliğini reddetmemesi ve Hz. Muhammed'in Allah'tan vahiy aldığına samimiyetle inandığını ifade etmesidir. Watt, *Muhammad at Mecca* ve *Muhammad's Mecca-History in the Quran*, adlı eserlerinde, Hz. Muhammed'in vahiy aldığına dair inancındaki samimiyetine inandığını ve Kur'an'ın ilahî orijinli olduğuna kendisinin ikna olduğunu, hatta Hristiyanların, prensip olarak bunu kabul etmeleri gerektiğini vurgular.¹⁷ Zira o, Hz. Peygamber'i dini ve kültürel dış faktörlerden etkilenerek dini reaksiyon gösteren biri değil; bilakis, sosyal bir ortama dini reaksiyon gösteren biri olarak görür. Bu yüzden Watt, dönemin Mekke'sindeki sosyal yapıyı sosyolojik ve psikolojik açıdan tahlil ederek, Hz. Peygamberin bu sosyal yapı ile uyuşan söylemleri nasıl geliştirdiğini, kendi eleştirel felsefesi ve tarihselci bakış açısıyla irdeler.¹⁸

Watt'ın İlk Devir İslam Tarihi'ne Yaklaşım Metodu ve Tarihselci Bakış

Batılı oryantalistler, klasik İslam tarihçilerini, yazdıkları tarih ve biyografi kitaplarında genel olarak olayları ve bilgileri kendilerine ulaştığı şekilde, bazen bir veya daha fazla rivayetçilere isnad ederek nakletmekle yetinip, bilgileri alırken araştırma ve tenkit etme metodunu kullanmamakla eleştirirler. Bu tarihçiler, bir takım siyasi amaçlar sonucunda doğru olmayan nasıl birçok hadis uydurulmuşsa, isnad ile nakledilen tarihi bilgilerden bazılarının da aynı amaçla uydurulmuş olabileceğini dikkate almamışlardır.¹⁹ Bu yüzden Watt, "İslam tarihi rasyonel bir felsefi metodla yeniden ele alınmalıdır", der. Batı dünyasında gelişen rasyonel felsefi bir gelenek, Batı dünyasına,

yalına kadar Edinburg Üniversitesi'nde Arap ve İslam araştırmaları bölümünü idare etti. Watt uzun akademik çalışmaları sırasında peş peşe yazdığı kitaplarla ilmi kariyerini ispatladı. Bu kitapların en bilimsel olanları, *Hz. Muhammed'in Biyografisi ile İlk Devir İslam Mezhepleri Tarihi*, sonuncusu ise, Sir Hamilton Gibb'in "*Haute vulgarisation*" diye adlandırdığı kitap idi. 24 Ekim 2006'da 97 yaşında iken Edinburg'da ölen Watt, 1964-1965 yıllarında İngiliz Oryantalistler Birliği başkanlığı yaptı. (Bkz. Trends, vol: 7/5, Essex 1997, s. 10-11) Çeşitli üniversite ve kurumlardan ödüller aldı. (Bkz. The Academic Who's Who 1976 (2nd edition Michigan: Gale Research Company, 1975), p.739 : Who's Who : An Annual Biographical Dictionary (London: Adams and Charle Black, 1977), p. 2541.) Bu akademik unvan ve ödüllerin yanı sıra çok sayıda kitap ve makale yayımladı. (Bkz. Andreas D'Souza, Christian Approaches to the Study of Islam: An Analysis of the Writings of Watt and Cragg, The Bulletin of Henry Martyn Institute of Islamic Studies, Vol. XI, s. 1-2, p. 55-56, Haydarabad/ India 1992.)

17 W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammad Mekke'de*, (çev.: M. Rami Ayas-Azmi Yüksel), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986, s. 1; W. Montgomery Watt, *Muhammad's Mecca, History in the Quran*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1988, p. I.

18 Ö. Hıdır, a.g.m., s. 299-301.

19 Corci Zeydan, *Tārīhu't-temeddüni'l-İslamī*, Hazırlayan Necdet Gök, İslam Uygarlıkları Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul 2004. c.I, s.714. (Bir çok oryantalistin ortak kanaatı olan bu görüşler bilgi eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Müslüman bilgilerin Fen bilimleri, Eğitim, Edebiyat, Siyaset ve Sanat gibi çeşitli bilim dallarında eserler yazdıklarını gözardı edemeyiz.

kendi kazanımları hakkında eleştirel mesafede bulunma imkanı sağlamıştır. İslam'da buna tekabül eden her hangi bir bakış açısı mevcut değildir. Watt, bunu önemli bir eksiklik olarak görür ve şayet İslam dünyası bu eksikliği gideremeyecek olursa günümüzün itiraz ve sorunlarını görüp onlara karşılık veremeyeceğini savunur. Gelenekçi İslam tarih anlayışı ile modern Batı'nın tarih anlayışı arasındaki uyumsuzluğun, muhtemelen günümüz Müslümanları ve Hristiyanları arasında müşterek anlayışın oluşumuna mani olan en ciddi engellerden biri olduğu kanaatini taşır.²⁰

Watt, İslam tarihini doğru anlamada ve yorumlamada, ilk devir tarih kaynaklarını tenkitli olarak kullanmanın önemini vurgular. İslam tarihi konusundaki ilk kitabı *Muhammad at Mecca*²¹ ve bunun bir devamı niteliğindeki *Muhammad at Medina*'de²² Hz. Muhammed'in yaşanmış tarihini ve İslam toplumunun orijinlerini sunarken öncelikle, tarihçiler için tarihin temel faktörü olan materyal bilincinin oluşması gerektiğini söyler. İslam tarihinin kaynakları arasında ilk olarak Kur'an-ı Kerim'i dikkate alır. Ancak Watt, Kur'an'ın kronolojik yapıdan yoksun olduğunu; İslam'ın doğuşunun iyi anlaşılabilmesi için Kur'an surelerinin kronolojik sırasının yapılması gerektiğini söyler. 18. yüzyılda Sir William Muir, Hubert Grimme gibi bazı Batılı bilim adamlarının böyle bir çalışma başlattıklarını; bu çalışmaların en başarılısının ise Theodere Nöldeke tarafından yapıldığını ifade eder. Batılı bilim adamları tarafından kabul gören T. Nöldeke'nin çalışması, daha sonra Richard Bell'in 1937-1939'da yayımladığı Kur'an çevirisinde kullanılmıştır. Bu çalışmaların, İslam'ın doğuşunun iyi anlaşılmasında şüphesiz önem arz ettiğini vurgular.²³

Ayrıca Watt, Kur'an'ın bazı tarihi olaylara referans olduğunu belirtir ve bu yönden de dikkate alınmasının gereğini vurgular. Bu tarihi olaylardan biri; Güney Arabistan'da Ma'rib barajının taşması ile burada yaşayan medeniyetin yıkıldığı ve Arapların Güneyden Kuzeye göç etmeleri ki, bunun arkeolojik kalıntılarla da desteklendiğini söyler. Bir başka örnek ise, M. 532'de Zü-Nüvas adlı Yahudi bir kral tarafından Hristiyanlara yapılan işkenceler²⁴; diğer bir çağdaş tarihi referans ise, İran'ın Kudüs'ü ele geçirerek 614 yılında Rumlara karşı Suriye'de ilerleyişlerini anlatan ayetler²⁵, veya Fil sûresinde anlatılan olay²⁶ gibi Kur'an'ın tarihi olaylara referans olduğunu söyler. İslamın doğuşu-

20 Elisabeth Özdalga, "Modern Bir Haçlının Kusurları: Montgomery Watt Ve İslam'ı Entellektüelizmle Fethetmenin Zorlukları", (çev.: Yasin Aktay), *Tezkire*, Vadi Yayını, sayı 11-12, Aralık 1997, s. 24.

21 W. Montgomery Watt, *Muhammad at Mecca*, Oxford: At the Clarendon Press 1953.

22 W. Montgomery Watt, *Muhammad at Medina*, Oxford: At the Clarendon Press 1956.

23 W. Montgomery Watt, *Muhammad's Mecca*, p. 3; W. Montgomery Watt, *Muhammad at Mecca*, p. 60.

24 Kur'an-ı Kerim, sûre 85, ayet 4-8.

25 Kur'an-ı Kerim, sûre 30, ayet 2-4.

26 Kur'an-ı Kerim, sûre 105, 1-5.

nun ve ilk devir İslam tarihinin daha iyi anlaşılması için Kur'an'ın bu yönleri ile de dikkate alınması gerektiğini, böylece dönemin çağdaş bazı tarihi olaylarına referans olabileceğini ifade eder.²⁷

İkinci olarak, hicrî 3. ve 4. asır âlimlerinin tarihle ilgili çalışmalarının önemine işaret eder ki, bunların başında *Siret-i İbn Hişam*, İbn Saad'ın *Tabakatı* Vâkîdî'nin *Kitabu'l-Megâzî'si* ve *Taberî Tarihi* gelmektedir. Watt, Hz. Peygamber'in hadislerine de ehemmiyet verir. Bu hadisler, her ne kadar kronolojik olmayıp ve ilk müellifleri tarafından bu amaçla yazılmış olmasalar da, tarihçiler için önemli malumat ihtiva ederler. Hadis kaynakları arasında *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim* ve İbn Hanbel'in *Müsned*'ini önemle zikreder. Ayrıca muahhar kaynaklardan İbnü'l-Esir'in *Üsdü'l-Ğâbe'si*, İbn Hacer'in *el-İsâbe'si* gibi eserlerin önemi üzerinde durur. Tarihçilerin bunları mutlaka dikkate alması gerektiğini söyler. Böylece ilk devir İslam tarihinin kaynaklarını dikkatlice ve tenkitli olarak kullanmanın gereğini vurgular.

Daha sonra, Batı-Hıristiyan dünyasında İslam tarihi üzerine araştırma yapan William Muir, Ceatani, Nöldeke, Lammens, Scacht, Goldziher, Frants Buhl ve Dozy gibi önemli araştırmacıların çalışmalarını özellikle kaynak kullanımı ve ulaştıkları yorumlar yönünden kritik eder. Watt bununla, Hz. Muhammed'in şahsına karşı batıda yaygın olan maksatlı kötüllemeleri ve tarafgir tutumları, farklı bir şekilde ortaya çıkarmaya çalışır.²⁸ Bu durumda Watt'ın İslam tarihine yaklaşım metodunu; asıl kaynaklara müracaat etmesi, kaynaklarda anlatılan farklı rivayetleri tenkide tabi tutması, sosyal yorumlar yapmış olması, objektif davranmaya çalışarak kültürler arasında tarafsızlık ilkesine bağlı kalması, dikkatli, hakikati arayan ve önyargılarından kurtulmaya çalışan biri olması şeklinde özetleyebiliriz.²⁹ Bu ilkelere bağlı kalan Watt'ın temel amacı, İslam dininin ortaya çıkışı sırasında mevcut sosyal, ekonomik ve politik etkenlere dikkat çekmek ve böylece geçmişte karşılaşılan birçok zorlu meselelere cevap bulabilmektir. Bunun ancak tarihselci bir bakış açısı ile mümkün olabileceğini düşünür ve Batı tarzı tarih bilim adamlığı standartlarına tam bağlı kalarak kendi metodunu belirler.

Watt bu çalışmalarında, Hıristiyanlık ve İslamiyet arasındaki teolojik sorunlarda tarafsız olmaya çalıştığını, bundan amacının, Hıristiyanların Hz. Muhammed hakkındaki yargılarını açığa çıkarmayı sağlamak olduğunu, söyler. Örneğin, Objektif tavrını göstermek için *Muhammad at Mecca* adlı eserinin girişinde, "Kur'an'ın Allah'ın sözü olup olmadığına karar vermekten kaçınmak

27 W. Montgomery Watt, *Muhammad's Mecca*, p. 12-15.

28 A. Ahmed Salim, "Kıraetü Nukdiyyetin fi Kitabât-ı -Montgomery Watt- fi's-Siyreti'n-Nebeviyyeti", *el-Müslimü'l-Muâsir*, sayı 82, yıl 21, Kasım-Aralık-Ocak 1997, s. 87-88. (85-161)

29 Seyyid Muhammed Sakafî, "Nükud-ı Kitab Muhammed(s) der Mekke ve Medine", *Keyhân-ı Eriş*, 47, Kum, Şubat-Mart 1993, s. 144-145-146. (144-150)

maksadıyla, Kur'an'a atıf yaparken, "Allah buyuruyor", veya "Muhammed buyuruyor" sözlerini kullanmaktan sakındığını, yalnızca "Kur'an buyuruyor" demeyi tercih ettiğini ifade eder. Bununla birlikte o, tarafsızlığını vurgularken tamamen maddeci bir tarafsızlık anlayışını kabul etmediğini, kendisinin Tek Tanrı'ya inanan biri olduğunu da ifade eder.³⁰

Watt, katı bir tarihselci olarak, İslam'ın orijinlerini araştırırken başlangıç noktası olarak 7. yüzyıl Mekke'sinin ekonomik yapısını, Mekkelilerin uyguladığı politikaları, Arap toplumunun sosyal ve ahlaki değerleri ile dinî ve entelektüel yapısı üzerinde durur. Özellikle, Mekke'de ekonomik faktörlerin değişimine bağlı olarak, sosyal yapıdaki farklılaşmaya dikkat çeker.³¹ O, böyle büyük bir dini hareketin ani ve hızlı olarak yayılmasında çok güçlü faktörlerin etkili olduğunu düşünür. Besbelli ki, Hz. Muhammed'in yaşadığı devirdeki Mekke şartları, bu yeni dinin gelişmesinde etkindir. Yeni bir din, çok etkili motivasyonlar olmaksızın gelişemez. Hz Muhammed ve onun sahabelerini, ilke ve doktrinleri henüz gelişmemiş bu dinde, memnun eden bazı şeylerin olması gerektiğini, söyler.³²

Yeni dinin bu şekilde yükselmesinde etkili olan motivasyon ne idi? Bu soruyu sorarak işe başlayan Watt'ın önemli tahminlerinden biri, dönemin Mekke'sinde bu yeni dini hareket öncesi ekonomik bir değişim yaşandığı kanaatidir. Göçebe bir hayat süren Mekke insanı, 7. yüzyılın başlarından itibaren göçebe ekonomisinden ticaret ve finansa dayalı bir ekonomiye hızla geçiyordu. Artık deve ve koyun besleyerek hayatını kazanan Mekke insanı, uzun mesafelere ticaret kervanları göndererek yeni bir kazanç yoluna gidiyordu.³³ Hz. Muhammed'in ataları geçimlerini hayvan besleyerek, ziraat yaparak ve şehir halkının ve kervanların güvenliğini sağlayarak elde ettikleri ücretlerden sağlıyorlardı. Kuvvetle muhtemeldir ki, Hz. Muhammed'den önceki kuşak kısmî olarak oldukça zor ve meşakkatli bir kazanç olan hayvan besleme ile geçiniyor ve bu sistem 610'dan önceki onlu yıllarda daha kazançlı bir sistem olan ticarete yerini bırakıyordu. Hz. Muhammed'in büyük babası da Mekke'de ziraat için elverişli bir ortam olmadığından, biraz ticaretle uğraşmıştı. Bu yüzden onun zamanında Mekke'ye yerleşim sürekli artıyordu.³⁴ Böylece Watt, Mekke'de çobanlıktan ticarete dramatik bir değişimin yaşandığını ve bunun ani bir değişim olmayıp hemen hemen 610 yılına gelinceye kadar yarım asır sürdüğünü tespit eder. Watt'a göre ekonomik faktörler tarihte çok önemli rol

30 W. Montgomery Watt, *Hız. Muhammad Mekke'de*, (çev.: M. Rami Ayas-Azmi Yüksel), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986, s. 1.

31 W. Montgomery Watt, *Hız. Muhammad Mekke'de*, 1-29.

32 W. Montgomery Watt, *Muhammed, Prophet and Statesman*, London: Oxford University Press, 1961, p.14.

33 Watt, *Hız. Muhammed Mekke'de*, s. 10; W. Montgomery Watt, *Economic and Social Aspects of the Origins of Islam* *The Islamic Quarterly*, vol.1, 1954., p. 91.

34 Watt, *Prophet and Statesman*, p. 46-47.

oyunmaktadır. Bir toplumun ekonomik çevresi, dini anlayışları dahil, derinden ve farkında olmadan, toplumun genelini etkiler. Dahası ekonomik değişim ile dini değişim arasındaki ilişki basit bir bağ değil, nedensel bir ilişkidir.

Watt, Mekke'de ticari yoğunluğun artış nedenini, büyük ölçüde insanların zarar görme korkusu olmaksızın gelebileceği bir mabedin (Kabe) orada bulunmasına bağlıyor. Keza o, Mekke şehrinin büyümesini, Bizans ile Persler arasındaki savaşlardan dolayı Irak ticaret kervan yolunun güvensizliğine bağlar. Ona göre Mekkeliler bu fırsatı iyi değerlendirdiler ve Batı Arabistan'ı bir ticaret monopoli haline getirdiler. Böylece Mekke, Hz. Muhammed zamanında yalnızca bir ticaret şehri değil, karmaşık finans işlemlerinin yapıldığı gelişmiş, modern bir finans merkezi idi.³⁵

İslamın ilk ortaya çıkışı ile bu ekonomik değişim arasındaki bağlantıyı göstermek için Watt, Mekke'deki geleneksel göçebe sosyal sisteminin ticari ekonomiye dayanan bir sistemle bir anlamda modifiye edilmesini, toplumun yaşamında etkili bir değişim olarak görür. Yaşamın ekonomik temelindeki bu değişim, Hz. Muhammed zamanında Mekke'deki sosyal bir olaya tepki olarak dikkate alınabilir. Bu sosyal değişimin en başta geleni, sadece kabile ve klanlarda değil, daha küçük aile birliklerinde bile grup dayanışmasını zayıflatmış olmasıdır.³⁶ Kabile birliğinin ekonomik ve sosyal değişim baskısı altında bozulması, Mekke'nin dini hayatı ve toplumun ahlaki düzeni için kötü sonuçlar içeriyordu. Ziraata dayalı bir devrin kalıntıları olan pagan tanrıların güç ve fonksiyonları kaybolmuştu.³⁷

Watt'a göre materyal değişiminin, kabile ve klan dayanışmasındaki birlik-teliğin yok olmasına yol açtığı çok açıktır. Bu olay, özellikle serveti elinde bulduran toplumun zengin ve güçlü tüccarları arasında bireyciliğin gelişmesine sebep oldu. Cesaret, kahramanlık, zayıfları himaye gibi meziyetlerin büyük erdem sayıldığı çölün geleneksel ahlaki yaşamının aksine, 7. yüzyılda artık Mekke toplumu güç ve zenginliğin toplandığı bir merkez halini almıştı. Zengin tüccarlar paranın desteğiyle her şeyi halledebilir hale gelmişti. Bu servet düşkünlüğü ve buna bağlı olarak bireysel ve bencil tutumların yaygınlaşması toplumdaki dul, yetim ve diğer zayıf insanların korunması gibi geleneksel görevlerin ihmal edilmesi sonucunu doğurdu.³⁸

Bu değişiklikler toplumun dengesini bozmuş, halk, yeni ticarî toplumun talepleri ile yavaş yavaş azalan kabilevi yaşamın idealleri arasındaki gerginlikle mücadele etmeye çalışıyordu. Buna rağmen Mekke'liler, kan davası veya

35 Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, s. 10; W. Montgomery Watt, *Islam and Integration of Society*, Third Impression, London 1966, p.46-47.

36 Watt, *Islam and Integration*, p. 6-7.

37 Watt, *Economic and Social Aspects*, p. 95.

38 Watt, *Economic and Social Aspects*, aynı yer; aynı müellif, *Islamic Revelation in the Modern World*, Edinburg: Universty Press 1969, p. 45; Aynı müellif, *Islam and Integration*, p. 9.

kabileye sadakat gibi çöldeki göçebe yaşamına uygun sosyal tutum ve davranışlarını korudular. İslam'ın zuhuru sırasında Mekkelilerin durumu, göçebe görünüm ve tutumlarıyla, yeni ekonomik oluşum arasında zıtlık ve çelişkilerin bulunduğu bir durumdaydı.³⁹

Toplumun sağduyusunun kaybolması ve eski geleneklerin yok olması insanları güvenlik duygusundan yoksun bir karamsarlığa sürüklemişti. Diğer taraftan çok zengin zümre, servet sahibi olmayı güvenlikleri için zaruri olarak görmeye başlamışlardı. Sonuçta sınıflar arasındaki çelişki artıyordu; temel ayrılma çok zenginle fakirler arasında değil, orta gelirli ile zenginler arasında idi. Watt'a göre, genç ve yeni İslam, asalak veya ayak takımının bir hareketi değildi. O, Hz. Muhammed tarafından başlatılan dini hareketin amacının, özellikle Mekke'nin ticarî hayatında önemli yeri olan, aşırı zengin kesimin tekelleşmesini önlemeye yönelik bir durum olduğu görüşündedir.

Watt, görüşlerine devamla, bu hareketin tekelciliğe karşı tavrını Hz. Muhammed'in takipçileri açıkça ortaya koyuyorlardı. Bu takipçilerin üç ayrı guruptan oluştuğu görülüyor. İlki, Mekke'nin varlıklı ailelerine mensup gençler, ikincisi, Fadılların oluşturduğu konfederasyona mensup veya zayıf kabile mensupları, sonuncusu ise, her hangi bir kabileye mensup olmayan, dışarıdan gelen kimselerdi, der.⁴⁰

Watt, diğer ilk devir bazı sosyal olaylarda da ticarî izlenimlerin etkisini hissettiyor. Örneğin bir gurup müslümanın Habeşistan'a gizlice göç etmesini yalnızca zulümden kaçmak olarak değerlendiremeyiz, diyor. Eğer öyle olsaydı, Mekke'de İslam tek din olunca ve zulüm ortadan kalktığında, gruptan geri dönmeleri istendiğinde niçin dönmemişlerdir? Watt, şu sonuca varır, Habeşistan'a bir gurubun gönderilmesi, zengin tüccarların ticari tekellerini kırmaya yönelik bir istek niteliğindedir. Keza Hz. Muhammed'in Taife gitmesi ve son hicret de böyledir, der.⁴¹

Benzer bir şekilde Watt, Kureyş'in, Haşimîleri boykotunu da böyle görür, ticari faizlerle gurup ihtilafının körüklenmesi gibi. Zengin tüccarlar kendi pozisyonlarını güçlendirmek ve kendi iş tekellerini bozmaya yönelik çabalara bir karşı tavrı olarak boykotu bir alet olarak kullandılar. Watt, bütün Haşimî ailesinin hatta onlardan bazılarının Hz. Muhammed'in dini coşkusu paylaşılmalarına rağmen üç yıl boyunca boykot edilmesini buna kanıt olarak gösterir.⁴²

39 Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, s. 87; Aynı müellif, *Islam and Integration*, p. 7-8; Aynı müellif, *Economic and Social Aspects*, p. 94.

40 Andreas D'Souza, *Christian Approaches to the Study of Islam: An Analysis of the Writings of Watt and Cragg*, *The Bulletin*, vol. XI, s. 1-2, Jan.- June 1992, p. 67. (55-87)

41 Watt, *Prophet and Statesman*, 66-68; Aynı müellif, *Islam and Integration*, p. 16.

42 Watt, *Islam and Integration*, p. 9-10.

Watt'ın, ilk devir İslam tarihinin oluşumu ile ilgili yorumlarını kısmen sosyo-ekonomik teorilere dayandırması problematiktir. Biz onun teorilerini objektif gerçeklere ve makul olan sebeplere dayandırılmış olarak dikkate alsak bile, bazı yorumları makul olanı göstermekten ziyade oldukça katı bir tarihselciliktir. Bütün olayları ekonomik veya sosyal nedenlere indirgeyip olayların ardındaki vahyin tesirini ve Hz. Peygamberin nübüvvet misyonunu dikkate almaz gibidir. Watt, Hz. Muhammed'in vahiy aldığını kabul ettiğini ifade etse de bu bakış açısıyla tam bir objektiflik mümkün görünmemektedir. Watt bunu, *Muhammad at Mecca*⁴³ isimli eserinde kendisi de itiraf ediyor.

Din, toplumun ve bireyin hayatında önemli rol oynayan, toplumun inanç ve gelenekleri içinde artarak devam eden bir süreçtir. Gerçekten biz gittikçe farkına varıyoruz ki burada belirleyici olan inananların perspektifleridir. Eğer biz İslam'ın dini tecrübesini derinlemesine anlamak istiyorsak, toplumun inancını ciddi şekilde dikkate almalıyız. Watt'ın yorumları bir kere tamamen bilimseldir ve Hıristiyan olmasına rağmen diğer bilim adamlarının seslendirdiklerinden farklıdır, ancak vahiy konusundaki fikirleri oldukça muğlaktır.

Watt'ın İslam'ın doğuşu sırasında yaşanan olayları sosyo-ekonomik nedenlere bağlamadaki gayreti, sanki Marksist bir bakış açısıyla yaklaşıyor izlenimini de uyandırıyor. Ancak o, Marksist bir düşünceye sahip değildir. Tarihi olayları doğru algılamada katı bir tarihselci⁴⁴ olan Watt, her tarihsel dönemin, o döneme damgasını vuran fikirler ve ilkeler aracılığıyla yorumlanması gerektiğini ve geçmişte yaşanmış olayların, tarihçinin kendi çağına ait değer, inanç ve motifler temel alınarak açıklanamayacağını savunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında İslam tarihçiliğinde tarihselci bir bakış açısının eksikliğinden söz eder. Toplumsal ve kültürel geriliklerden kaçınabilmek için İslam'ın daha bir öz düşünümsel ve tarihsel eleştiriye açık olması gerektiğini de savunur. Watt'a göre, İslam'da tarihsel bakış açısının eksikliği ta başlangıçlara kadar gider. Nitekim, tarihe karşı bu kayıtsızlık İslam'ın üzerinde yapılandığı Arap kültürünün karakteristik bir özelliğidir, der.⁴⁵

Watt, İslam'da tarihsel eksikliğin var olduğu düşüncesini şu argümanlarla destekler; İlkini hem bireyde hem de toplumda açıkça ifade edilen bir

43 Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, s. 1. Giriş kısmı.

44 Tarihselcilik; Tarihin önemini vurgulayan, fenomenlerin her zaman tarihsel gelişmenin seyrinde görülmesi gerektiğini, tüm tarihsel olguların biricikliğini ve bireyselliğini vurgulayan, her çağın, her tarihsel dönemin, o döneme damgasını vuran fikirler ve ilkeler aracılığıyla yorumlanması gerektiğini savunan görüştür. Tarihselcilik, bir kültürün, dinin vb, tam olarak, ancak ve ancak kendi tarihsel bağlamı içine oturtulmak suretiyle anlaşılabilirliğini, açıklanabilirliğini ve değerlendirilebileceğini savunan bir metoddur. Bkz. Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 1999, s. 826-827.

45 E. Özdağ, agm., s. 24.

değişmezlik ideali vardır. Değişimler büyük bir kuşku ile karşılanmaktadır. İslam'da sapkınlığın adı *bıdat*'tir ki, bu da *yenilik* anlamına gelir.

İkincisi, İslam tarihsel sürekliliği temin eden bir yetkiyle birlikte kiliseye tekabül edebilecek bir formel örgütlenmeden yoksun olmuştur. Formel bir örgütlenmenin varlığı tarihsel olayların ardışıklığı hakkındaki farkındalılığı artırır. Oysa bunun eksikliği, tarihsel bilincin bulanıklaşmasına götürür.

Üçüncüsü, İslam'ın son ve nihai (yegane) din olduğu düşüncesi ile İslam'da vahye bir nokta konmuştur. Bu da vahyin hakikatlerinin değişmez ve mutlak olduğu anlamına gelir. Bu durumda onlar, tarihsel olayların akışını aşar.

Dördüncüsü, tarihin göz ardı edilmesidir ki, bu Kur'an'ın yapılanma tarzı içinde de görülebilir. Örneğin, İncil'den nakledilen olayların sırasının karıştırılması veya farklı ayetlerin yeniden üretilme tarzları vb. gibi durumlar bunun göstergesidir. Yine Kur'an-ı Kerim'in Hz. Muhammed'e indirildiği sıra içinde değil fakat uzunluklarına göre sıralanmış olması, vahyin kronolojik sırasıyla veya "tarih"iyle hiçbir ilişkisi olmadığını gösterir.

Beşincisi, İslamın diğer dinlerin mirasını kabul etmedeki isteksizliğidir. Watt, buna İslam'ın kendine yeterliliği der.⁴⁶

Watt'ın, İslamın tarihsel bir perspektiften yoksun olduğu argümanı kendi içinde çelişkili olup eleştirel bir şekilde değerlendirilmelidir. Onun cesaretle ifade edilmiş analizlerine tamamen katılmak zordur. Ancak, tezini tümüyle bir kenara atmadan, bugünkü İslamî çevrelerde tarihselcilikle ilgili muğlaklık ve kararsızlığa dikkat çekmesi yerindedir. Bu yüzden İslam'ı tarihsel perspektif yoksunluğuyla basitçe suçlamak yerine bu tavrın arkasındaki dinsel sâiklerin anlaşılmasında derinleşmeyi denemek gerekiyor.⁴⁷

Sonuç

İslam kültür ve tarihi üzerine yoğunlaşan oryantalistlerin çoğu, İslam karşıtı önyargılarından kurtulamamışlar ve bu tutumlarının, ilmî kanatlarının önüne geçmesine engel olamamışlardır.

William Montgomery Watt İslam kültür ve tarihine açık ve taze bir zihinle yaklaştığını, kendi inancını korumakla birlikte Hristiyanlık ile Müslümanlık arasında yüz yıllardır süren ihtilafı teolojik konularda tarafsızlığını sürdürdüğünü ifade ediyor. *Muhammad at Mecca* ve bunun bir devamı niteliğindeki *Muhammad at Medina*'de Hz. Muhammed'in sevimli bir portresini çiziyor. Ancak bu iyi niyetli yaklaşımın bir kimse için özellikle din ve kültür konularında çok kolay olmadığını itiraf ediyor.

46 E. Özdalga, agm., s. 25.

47 E. Özdalga, agm., s26.

William Montgomery Watt ilk devir İslam tarihinin oluşumu ve Hz. Peygamber'in dini kimliği ile ilgili önceki teori ve iddialardan nispeten farklı bir görüş geliştirmiştir. O'nun geliştirdiği bu teorinin temel karakteristiği, Hz. Peygamber'in dini kimliğini reddetmemesi ve Hz. Muhammed'in Allah'tan vahiy aldığına samimiyetle inandığını ifade etmesidir. Zira o, Hz. Peygamber'i dinî ve kültürel dış faktörlerden etkilenecek dinî reaksiyon gösteren biri değil; bilakis, sosyal bir ortama dinî reaksiyon gösteren biri olarak görür. Watt, dönemin Mekke'sindeki sosyal yapıyı sosyolojik ve psikolojik açıdan tahlil ederek, Hz. Peygamberin bu sosyal yapı ile uyuşan söylemleri nasıl geliştirdiğini, katı tarihselci bir bakış açısıyla irdeler.

Watt'ın, ilk devir İslam tarihinin oluşumu ile ilgili yorumlarını sosyo-ekonomik teorilere dayandırması kısmen problemlili gözükmemektedir. Biz onun teorilerini objektif gerçeklere ve makul sebeplere dayandırılmış olarak dikkate alsak bile, bazı yorumları makul olamı göstermekten ziyade katı bir tarihselciliktir. Onun bu metodu, İslamın menbaı olan vahiy gerçeğini ihmal ediyor hissi uyandırıyor.

Sonuçta Watt, Ortaçağlardan beri Batı'da hakim olan çarpıtılmış İslam imajını objektif bir algılamaya tahvil etmiş ve oryantalizmin İslam'la ilgili ulaştığı günümüzdeki fikri yapıyı belirlemede önemli rol üstlenmiştir. Watt, inanmıyorsam bile reddetmiyorum tavrıyla, dinler ve kültürler arası diyalog çalışmalarının hızlandığı günümüzde düşünceleri dikkatle irdelenmesi gereken bir İslam bilimcidir.

KAYNAKÇA

- Ahmet Cevizci, *Paradigma-Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 1999.
- A. Ahmed Salim, "Kıraatü Nukdiyyetin fi Kitabât-ı -Montgomery Watt- fi's-Siyreti'n-Nebeviyye", *el-Müslimü'l-Muâsir*, sayı 82, yıl 21, Kasım-Aralık-Ocak 1997. (85-161)
- Andreas D'Souza, "Christian Approaches to the Study of Islam: An Analysis of the Writings of Watt and Cragg.", *The Bulletin of Henry Martyn Institue of Islamic Studies*, Vol. XI, s. 1-2, Haydarabad/ India 1992. (55-87)
- Carl Brockelmann, *Geschichte der Islamischen Volker*, Berlin 1939, terc. Neşet Çağtay, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara, 1992.
- Corci Zeydan, *Tarihu't-temeddüni'l-İslamî*, Hazırlayan Necdet Gök, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, c.I, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Duncan Black Macdonald, *Aspect of Islam*, The Macmillan Company, New York 1971
- Duncan Black Mc Donald, *The Religious Attitude and Life in Islam*, Chicago 1909.
- Elisabeth Özdalga, "Modern Bir Haçlının Kusurları: Montgomrey Watt Ve İslam'ı Entellektüelizmle Fethetmenin Zorlukları", Çev. Yasin Aktay, *Tezkire*, Vadi Yayını, sayı 11-12, Aralık 1997. (22-37)
- İbrahim Hatipoğlu, "Osmanlı Aydınlarının Dozy'nin Tarih-i İslamiyyet'ine Yöneltilen Tenkitler", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı 3, 1999. (197-213)

- M. Asım Köksal, *Müsteşrik Caetani'nin Yazdığı İslam Tarihindeki İsnad ve İftiralarla Reddiye*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986.
- Mustafa Fayda, "Grime Hubert" mad., *DİA.*, c. 14. 1996. (163)
- Martin Forward, *Ultimate Visions, Reflections on the Religions We Choose*, Oxford: Oneworld Publications 1995. (280-288)
- Maxime Rodinson, "Bilan des Etudes Mohammediennes", *Revue Historique, Presses Universitaires de France*, 129, s.169-120, Paris 1963, Çeviren Abdullah Aydın, "Hz. Muhammed'le İlgili Araştırmaların Bilançosu", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/ 2005, s. 157-167. (157-218)
- Maxime Rodinson, *Mohammed*, Translated by Anne Carter, London 1971.
- Mustafa Sinanoğlu, "Macdonald, Duncan Black" mad., *DİA.*, c.27. (296-297)
- Necib el-Akiki, *el-Müsteşrikün*, c. I-II.Kahire, 1980.
- Özcan Hidir, "Batıda Hz. Muhammed İmajı", *Diyanet İlmî Dergi, Peygamberimiz Hz. Muhammed sav. Özel Sayısı*, Ankara 2003. (297-306)
- Richard Bell, *The Origins of Islam in its Christian Environment*, Edinburgh 1968.
- Seyyid Muhammed Sakafi, "Nükud-ı Kitab Muhammed(s) der Mekke ve Medine", *Keyhân-ı Endişe*, 47, Mart 1993. (144-150)
- Tahsin Görgün, "Goldziher, Ignaz", mad. *DİA.*, c.14. 1996. (108-111)
- The Academic Who's Who 1976 (2nd edition Michigan: Gale Research Company, 1975.
- Trends*, vol: 7/5, Essex 1997.
- William Montgomery Watt, "Secular Historians and the Study of Muhammad", *Hamdard Islamicus*, 1/3, 1978. (52-67)
- William Montgomery Watt, "The Study of Islam by Orientalists", çev. Talip Küçükcan, "Oryantalistlerin İslam Araştırmaları", *Review of the Faculty of Divinity*, VII, İzmir 1992. (411- 422)
- William Montgomery Watt, "Bell's study of the Qur'an: A Critical Analysis", *Islamic Culture*, XXX/3 Temmuz 1956.
- William Montgomery Watt, "Economic and Social Aspects of the Origins of Islam" *The Islamic Quarterly*, vol.1, 1954. p. (90-103)
- William Montgomery Watt, *Islamic Revelation in the Modern World*, Edinburg: Universty Press, 1969.
- William Montgomery Watt, *Muhammad at Mecca*, (Oxford: At the Clarendon Pres 1953.
- William Montgomery Watt, *Muhammad at Mecca*, Çeviren R. Ayas-A. Yüksel, Ankara 1986.
- William Montgomery Watt, *Muhammad at Medina*, (Oxford: At the Clarendon Pres 1956.
- William Montgomery Watt, *Muhammed, Prophet and Statesman*, London: Oxford University Press, 1961.
- William Montgomery Watt, *Muhammad's Mecca, History in the Quran*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1988.
- William Montgomery Watt, "Muslims and Christians after the Gulf War Islamochristiana", Çev. Şinasi Gündüz, "Körfez Savaşı Sonrası Müslümanlar ve Hıristiyanlar", *Tezkire*, Vadi Yayınları, sayı 9-10, Nisan 1996.
- Who's Who: *An Annual Biographical Dictionary* (London: Adams and Charle Black, 1977.